

անկախ ու որոշ գերդաստանների միութիւն, քանի որ քաղաքական պետութիւնն աւելի ուշ է առաջացել: 2) Պէտք է արգեօք արիւնակցութիւնը համարել այն նախնական հասարակական կապը, որի ազդեցութեամբ միայն լառաջացել է հասարակութիւնը, քանի որ մի ժամանակաւոր կամ մշտական ընտկավայրի վրայ հաստատուած համայնական կեանքը սկզբում ոչ մի ազդեցութիւն չէ ունեցել: 3) Մարդկային էվոլյուցիան կարող է արգեօք նկատուել որպէս հասարակական ձևերի խիստ յաջորդականութիւն:

Այժմ անցնենք հակառակ տեսութիւններին:

Գ. Գ Լ Ո Ւ Ս.

ՀԱՐՈՒԹԱՆՈՒԹԱՆ ԳԵՄ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆԸ.—ԲԱՌՈՓԷՆԻ, ՄԱԿ-ԼԵՆՆԵՆԻ ԵՒ ՄԱՐԿԱՆԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Եթէ խիստ դատելու լինինք՝ այս տեսութիւնները, առաջին նման, մի որոշ, ճիշտ ձևակերպուած բնաւորութիւն չունին և չէ կարելի նրանց բոլորին մի անուն տալ: Բոլորն էլ չեն ընդունում, որ մայրիշխանութիւնը տիրապետած լինի բացառապէս, թէև այդ բոլոր տեսութիւնների բնորոշ գիծն այն է, որ պնդում են թէ տեղի է ունեցել մի հասարակական համաշխարհային դրութիւն, որի ընթացքում իշխանութիւնը կնոջ ձեռքումն է կենդրոնացած եղել: Նրանք նորնպէս միահամուռ կերպով չեն ընդունում խառնակեցութեան (promiscuité) մի նախնական դրութիւն և կնայատուութիւն (gynecocratie) ու հէտերիզմ (hetairisme) խօսքերը, որ գործ է ածել Բախոֆէնը և որ ընդունել է Սալս-ի Ֆէրրէն (Sales y Ferré) չեն կարող նրանց բնորոշել: Սիւմներ Մէնը նկատել է տալիս, որ այս ուղղութեան (տեսութիւն չափելու համար) երկու ամենանշանաւոր ներկայացուցիչների, Մակ-Լէննանի և Մորգանի եզրակացութիւնները միմեանց չեն համաձայնում: Բայց եթէ հեշտ չէ մի

ընդհանուր անունի տակ միացնել Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի, Մորգանի, Լէբբոկի, Էնգելսի, Կովալեվսկու, Փիրո-Տէօլլօնի և նոյն իսկ Սպենսէրի տեսութիւնները՝ այնուամենայնիւ կարելի է նրանց միւսնոյն ուղղութեան համարել, քանի որ բոլորն էլ ընդգրկմագրում են հայրիշխանութեան տեսութեան և ընդունում են, որ նահապետական գերզաստանից առաջ գոյութիւն է ունեցել մի աւելի հին հասարակական գրութիւն, լինի դա միակնութիւն, բազմակնութիւն կամ նախնական բացարձակ խառնակեցութիւն:

Այժմ համառօտ կերպով նկարագրենք այս տարբեր հեղինակների հետազոտութեանց զարգացումն ու ընորոշ կողմերը, որոնց ուղղութիւնը տիրապետող է հանդիսանում նախնական գրութեան արդի ուսումնասիրութեան մէջ (թէև այժմ նրա գէժ նկատուում է մի խիստ հակառակ շարժում): Բախոֆէնն ¹⁾ ու Մակ-Լէննանը ²⁾ կարող են այս ուղղութեան հեղինակներ նկատուիլ, և թէև նրանք առանձին տեսակէտներից են նայում խնդրին, բայց երկուսն էլ միւսնոյն հետեւանքին են հասնում: Թէ առաջինի և թէ երկրորդի տեսութիւնները կան արդէն տասնեութերորդ դարի հեղինակների հետազոտութիւնների մէջ ³⁾, բայց ոչտք է նկատել, որ նրանք մայրական իրաւունքի տեսակէտը գիտական տեսութեան բարձրացրին, մինչդեռ XVIII դարում միմիայն միջանի փաստեր կային ընդդէմ նախնական համարուած հայրիշխանական տեսութեան: Բախոֆէնի երկերի մէջ գլխաւորապէս միթերի ուսումնասիրութիւնն ու բացատրութիւնն է նկատուում: Վիթական աւանդութիւնը, տնում է նա, հաւատարիմ արտայայտութիւն է այն շրջանի կեանքի, որ սաղմային գրութեան մէջ բովանդակում է հին աշխարհի պատմական էվոլիւցիան. սա մինչև անգամ նախնական ժամանակի մասին տեղեկութիւնների մի շտեմարան է, մի անմիջական պատմական լայտնութիւն, հետեւապէս

¹⁾ Das mutterrecht ²⁾ Primitive marriage--The Patriarchat.

³⁾ Փիրո-Տէօլլօն լիշում է հայր Լաֆիտօին:

և ամենակարևոր ազդեւր. իւրաքանչիւր շրջանում (époque) բանաստեղծութիւնը անգիտակցաբար ցուացնում է իրեն շրջապատող կեանքի օրէնքները^{*)}։ Այս կէտից մեկնելով և հաստատելով կրօնի ահագին դրդիչ ազդեցութիւնը՝ նա բացատրում է միջանի, շատ հետաքրքիր միջեր և եզրակացնում, որ կիներ նախնական մի երկար շրջանում հասարակական և քաղաքական կեանքում առաջնութիւն է վայելել։

Այստեղ կարելի չէ Բախոֆէնի հետաքրքիր գրքի մանրամասն բովանդակութիւնը տալ, սակայն պէտք է նշանակել գոնէ էական կէտերը։ Նախնական աշխարհում մարդու բարոյական կեանքի բւեռները կազմում են սեռական բնազդումն ու որդեծնութիւնը^{**)}։ Այս կէտում, Սիւմեր-Մէնի համաձայն, պէտք է պատմական առաջնութիւն տալ արինակցական կապին և ազգակցութիւնը առաջնակարգ ուժ համարել։

Հասարակական էվոլյուցիան, իւր բոլոր աստիճաններում, արինակցական կապի արդիւնք է ներկայանում։ Բախոֆէնի կարծիքով, սկզբնական, հասարակական համաշխարհային գրութիւնը *հիտերիզմն* է։ Սակայն տղամարդու գերիշխանութիւնը երկար չի տևում. շնորհիւ այն բնական դրութեան, որ կիներ ինքը մեծացնում է իւր որդիներին և աւելի հեշտութեամբ զսպում է նրանց կրքերը, մարդիկ հետերիզմից անցնում են այնպիսի ամուսնութեան, ուր գերակշռութիւնը կնոջն է պատկանում. սրանից լաւաջանում է *կնապետութիւնը* (gynécocratie), որը փոփոխուած ձևով գտնում ենք Ամազոնների մէջ։ Յետոյ միայն, նկատւում է վերադարձ դէպի այն տեսակ միութիւնը, որի մէջ տղա-

*) Das Mutterrecht էր. 7.

**) Բախոֆէնը մոռանում է միևնույն տեղի վրայ բնակակցութեան ազդեց. էթիւնը և նա ի նկատ չէ աւելում, որ գրութիւն են ունեւել սլնպիսի նախնական ժողովուրդներ, որոնց մէջ սեռական բնազդումը շատ մեղմ արտաբայութիւն է ունեցել և որոնց մասին խոսում է Սպենսէրը՝ իւր սլնկիրաքանութեան սկզբունքի դրքում հ. II. էր. 293.

մարդը նորից ձեռք է բերում իւր գերակշռող և գուցէ վերջնական զիջքը: Այս ապացույցները, որոնց վրայ լինուած է Բախոֆէնի այս տեսութիւնը՝ հետեւեալներն են. 1) Այն դրութեան գոյութիւնը, երբ որդիքը մօր սերունդ և պայազատութիւն էին համարուած, և ոչ թէ հօր. 2) անբարոյական բազմաթիւ սովորութիւններ. 3) բազմալրութիւն (polyandrie) և 4) գլխաւորապէս միթեր (Բիլլերօֆօն, Պերպատտի և այլն):

Իսկ Մակ-Լէննանը նշանակների ուսումնասիրութեանն է տալիս միեւնոյն նշանակութիւնը, ինչ որ Բախոֆէնը տալիս է միթերի *) բացատրութեանը: Իւր ուսումնասիրութեան մէջ նա բացատրում կամ մեկնում է բազմաթիւ սովորութիւններ, որոնք լոյս են սփռում նախնական մարդու գրութեան վրայ. նշանակը մի կենդանի պատկեր է այն ժողովրդի անցեալի, որի մէջ սա գոյութիւն ունի և եթէ նախնական ժողովրդների մէջ գտնենք այնպիսի իրական սովորութիւններ, որոնք լիչեցնում են մեզ այդ ժողովրդի անցեալի նշանակները՝ այն ժամանակ կարող ենք հաստատապէս ասել, որ այդ ժողովուրդն էլ պէտք է անցած լինի մի այնպիսի հասարակական դրութիւնից, որ նման է եղել նախնական ժողովրդների դրութեան: Այսպէս հարսանիքների մէջ մնացած՝ աղջիկ փախցնելու ձևական սովորութիւնը լիչեցնում է մի ժամանակամիջոց՝ երբ առեւանգումը իսկապէս գոյութիւն ունէր: Անհրաժեշտ չէ այստեղ մանրամասն բննել Մակ-Լէննանի տեսութիւնը: Ես կասեմ միայն, որ առեւանգմամբ ամուսնութիւնը, որ դեռ ևս մի քանի վայրերի ժողովրդների մէջ գոյութիւն ունի և աղջիկաւակների սպանութեան սովորութիւնը հեշտութեամբ բացատրուում են այս տեսութիւնով: Նոյնպէս և հետեւողաբար առաջ գնալով՝ կարելի է բացատրել ամուսնական այն ձևերը, որ այս հեղինակը առաջինը կոչել է օտարացեղ (exogamie) և համընտանի (endogamie) ամուսնութիւն. այս տեսակետով

*) Studies in ancient history. հր. 6.

նախնական հասարակական կեանքը ներկայանում է որպէս ամուսնական համախմբումներ, որ միացած են արենակցութեամբ, և—ինչպէս տրամաբանօրէն ճիշտ կը լինէր ներկայացնել, թէև իրապէս սխալ է—կազմակերպուած են միեւնոյն արենակցական կապերով: Մակ-Լէննանի ասածներից հետևում է, որ նախնական մարդկութիւնը պէտք է ապրած լինի ո՛չ թէ գերդաստաններով, այլ ալատներունդ խմբերով, որոնցից ամէն մինը ունէր իւր տոտէմը կամ նշանը—մի բոյս կամ կենդանի, որ ժամանակ անցնելուց յետոյ սկսում է այդ ամբողջ համայնքի նախահայրն համարուել: Այս համայնքի ներքին կեանքը ոչ մի կանոնաւորութիւն չունի, որովհետև սեռերի միջի յարաբերութիւնը բացարձակ խառնակեցութեան ընաւորութիւն է կրում: Արդեօք ինչպէս մարդկութիւնը դուրս է եկել այս դրութիւնից.—ահա՛ այս են աշխատում բացատրել ուսումնասիրելով նշանակները և օտարացեղ համընտանի ամուսնութիւնների, ինչպէս և աղբիկզաւակների սպանութեան սովորութիւնները: Այս երկուսի (Բախոֆէնի և Մակ-Լէննանի) կարծիքների ընդհանուր կէտը կայանում է նրանում, որ սրանք ահագին, եթէ չասենք բացառիկ կարևորութիւն են տալիս արենակցութեան, որպէս հասարակական կեանքի որոշիչ պատճառի և դրժում են կազմակերպուած և հաստատուն գերդաստանի գոյութիւնը, ինչպէս ենթադրում է հայրեղիսական տեսութիւնը:

Սրանից երևում է, թէ քաղաքական հասարակութիւնը սկզբում գոյութիւն չէ ունեցել, այն ժամանակուայ մարդկութեան կապտութիւնն ու վայրենութիւնը թոյլ էին տալիս միայն նիւթական արենակցական կապակցութիւն:

Վերև լիշուած երկու հեղինակներին միանում է ամբողիկացի երևելի գրող Լէվիս Մօրգանը *): Կարելի է ասել, որ այս երեք գրողների ուսումնասիրութիւններն և Ֆիզոն ու Հովիտ **) քարոզիչների՝ աւստրալիական տոհմերի մա-

*.) Ancient Society 1877.

**) Kamilaroi und Kurnai 1880.

սին արած հետազոտութիւնները կազմում են, ինչպէս ասում է Թիւո-Տէօլլոն, հիմունք ըլլոր այն տեսութիւնների, որոնք ներկայումս գոյութիւն ունին հասարակութեան ծագման մասին: Մօրգանը երկար ժամանակ ուսումնասիրել է ամերիկական զանազան տոհմերի ազգակցութեան սխտեմները ու փորձել է մարդկային հասարակութեան ծագման և էվոլյուցիային վերաբերեալ մի տեսութիւն սահմանել, մեկնելով ազգակցական անունները, որոնք նրա կարծիքով ցոյց են տալիս կամ հասարակական արդի կազմակերպութիւնը և կամ անցեալ դրութիւնը, այն դէպքում եթէ այդ անունները ալլևս չեն համապատասխանում բուն իրականութեան, լինելով արդէն փոփոխուած կեանքի մնացորդ: Մօրգանի գործը, որ տեղ տեղ անկասկածելի կերպով ֆանտաստիքական է երևում, նշանաւոր է նրանով, որ սոցիալիստները նրան համարում են, ինչպէս այդ տեսնում է Էնգելսի *) գրքից, որպէս պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնման ամենակատարեալ սինթէզ, այսինքն այնպիսի պատմութեան, որպիսին պահանջում է ապագայի սոցիալիստական գաղտփարը, որպէսզի նա տրամաբանական և հիմնուոր լինի: Մօրգան պատմութեան մէջ աշխատում է որոշել արդիւնաբերութեան երկու շրջան. առաջին շրջանում տիրապետում է իրեն, մարդու արդիւնաբերութիւնը, (որդե՞ծնութիւն) հետեւապէս և գերդաստանը, որ հասարակական կազմակերպութեանը տալիս է ազգակցական բնաւորութիւն. երկրորդում տիրապետում է գոյութեան միջոցների արդիւնաբերութիւնը, որ հին, արեւակցական կապի վրայ հիմնուած հասարակութիւնը փոխարկում է քաղաքական պետութեան, որի կազմիչ մասերը ալլևս արեւակից խմբեր չեն, այլ տերրիտորական միութիւններ: Այս երկու հակադիր շրջանները երեւան են գալիս հետեւեալ երեք գլխաւոր ձևերով, որոնք բնորոշում են երեք տարբեր գարեր—վայրենութեան, բարբարոսութեան և քաղաքակրթութեան, որոնցից իւրաքանչիւրն

*) Յիշեալ երկը գլ. I. (Ethnical periode).

ունի ստորին, միջին և բարձր աստիճաններ: Իւր աշխատութեան մէջ Մորգանը հասարակական էվոլյուցիան վայրենութեան և բարբարոսութեան դարերում նկատում է որպէս գերդաստանի էվոլյուցիա, որը բացատրում է հասարակական միւս ձեւերը, ինչպէս սեռը և տոհմը:

Այս էվոլյուցիան պատշաճում է վերոյիշեալ դարերին, որովհետեւ նախնական հասարակական կեանքը ազգականների, այսինքն արիւնով միացած անհատների կեանք է և լեռնազայ զարգացումը ընթրողում է ազգակցական աստիճանների տարբերութեամբ: Ինչպէս Մորգանը կարողացաւ որոշել ազգակցութեան այս տարբեր աստիճանները: Ես արդէն ասացի -- հետազօտելով ազգակցական անունները, որոնք նա գլխավորապէս վերցրել էր Ամերիկայի իրօքուացիների լեզուից: Այս անունները չեն արտայայտում իրօքուացիների այժմեան գերդաստանական կազմակերպութիւնը, մինչդեռ համաձայնում են Հաւայի և Սանդվիչեան կղզիների գերդաստանի կազմակերպութեան, ուր սակայն ազգակցութեան ուրիշ անուններ են տիրում, որոնք յիշեցնում կամ արտայայտում են մի ուրիշ, աւելի հին գերդաստանի ձև *): Ահա թէ ինչպէս են երևակայում հասարակական կազմակերպութեան (մարդկային գերդաստանների) յաջորդականութիւնը: Ոմանք, ինչպէս Բախօֆէնը, Լէբբոկը, Փիրօ-Տէօլլօնը և Մ. Սալս-ի Ֆէրրէն (Sales y Ferré) սկսում են խառնակեցութեան մի նախնական դրութիւնից: Տոհմի մէջ սեռական յարաբերութիւնը այդ միջոցում ոչ մի կանոնի կամ սահմանափակման չէ ենթարկւում: Այս անասնական կոպիտ կեանքից մարդիկ անցնում են արհմակցական գերդաստանի (famille consanguine) ** ուր ամուսնական զուգավորութիւնը որոշում

*) Գերդաստանը, ասում է Մորգանը, զործօն տարր է. նա երբէք անշարժ չի մնում, այլ միշտ ստորին ձևից անցնում է բարձրագոյնին, հասարակութեան զարգացման զուգահեռաբար: Ազգակցութեան սխառնները ընդհակառակը կրաւորական են և շատ հազիւ է նրանց մէջ փոքր ինչ պրոգրէս նշմարւում:

**) Յիշեալ գիրքը եր. 384 և 424:

է սերունդներով: Պրոգրէսը այստեղ կայանում է նրանում, որ արգելում է ծնողներին և որդիներին միմեանց հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Այս ձևին յաջորդում է Մորգանի *պիւնալուա* անուանած գերդաստանը (*la famille punalua*), որ արգելում է եղբայրներին քույրերի հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ *): Դիւրին է հեշտութեամբ երևակայել այն ներքին փոփոխութիւնները, որ խառնակեցութեան այս չափաւորումը պէտք է յառաջացնէր հասարակական ամբողջ կազմակերպութեան մէջ: Այս փոփոխութիւնը կատարւում է յաջորդաբար զանազան աստիճաններով, որոնք այժմեան գերդաստանական ձևերի հետ համեմատելիս՝ մեզ սաստիկ տարօրինակ են թւում. և սրա պատճառն այն է, որ ամուսնական կապի սահմանները կախուած են այն բնական հանգամանքից, որ մայրը յայտնի է, իսկ հայրը անյայտ: Մորգանը և նրա հետևողները ասում են, թէ պատմութեան մէջ արձանագրուած հասարակական կազմակերպութիւնների մեծ մասը, օրինակ սեռը, հետևանք է սեռական յարաբերութիւնների մէջ կատարուած այս ձևափոխութիւններին: Գերդաստանի երրորդ աստիճանը, որ կոչւում է սինդիազական՝ (յուն. *syndiazo*) չափաւորում է խումբ առ խումբ զուգաւորութիւնները, որ համընտանի ամուսնութեան պատճառով աւելի գոյաւորացել էին և կայանում է տղամարդու և կնոջ ժամանակաւոր կենակցութեան մէջ: Այսպիսի մի քանի կենակիցներ խմբւում էին միասին և մի համայնք կազմում, որի մէջ ամէն ինչ հասարակաց էր, բացի սեռական յարաբերութիւնից **): Գերդաստանի այս ձևը տանում է գէպի միակնութիւնը: Մնորհիւ այս սինդիազական գերդաստանի և ուրիշ զուգաւորութիւններն արգելող բարքերի, ինչպէս նաև այն նշանակութեան, որ կինը ստանում է մի ամուսնու միայն պատկանելով՝ գերդաստանը ձևափոխւում է նախ նահապետականի և ապա միակն գերդաստանի:

*) Բիշեալ գիրքը էր. 384 և 424.

**) Ancient Society. էր. 433 և ուրիշներ:

Ես չեմ ուզում քննել այստեղ Մորգանի փաստերի (données) արժէքը և ոչ էլ ազգակցական անուններին վերագրուած նշանակութիւնը՝ իսկական հասարակական էվոլյուցիան պարզելու խնդրում: Ես բաւականաժողով եմ միանոյն նկատողութեամբ, որ արել եմ արդէն քննած տեսութիւնների մասին, այսինքն, որ գերդաստանական տարրը և արենակցական կապը, զանազան ազգութիւնների համաձայն, որքան կարևորութիւն ունին հասարակական էվոլյուցիան բացատրելու համար: Վերոյիշեալ փաստերը ցոյց են տալիս թէ ինչպէս և ինչո՞ւ կազմակերպուեց սեռը. էնգելսը մանրամասնօրէն ուսումնասիրում է այս խնդիրը: Պենայուա գերդաստանի տիրապետութեան և նրա անշատողական ձգտումների պատճառով ժամանակակից կենսակցութեան կապերը այնքան աւելի հաստատուում են, որքան աւելի սեռը կազմակերպուում և աւելացնում է եղբայրների և քույրերի աստիճանների թիւը, որոնց մէջ ամուսնութիւն արգելուած է: Մորգանը ցոյց է տալիս նաև այն ամուսնութեան հասարակական բնաւորութիւնը, որ հնարաւոր է միայն տարբեր սեռերի (gens) անդամների մէջ: Միշտ տեսնուում է, որ արենակցական կապն է ձևակերպում հասարակութիւնը: Սեռը (լատիներէն gens, յունարէն genos, սանսկրիտ. gīr-nas) ինչպէս իրօքուացիների մէջ, (որ յունականից աւելի նախնական է), այնպէս և դասական ազգերի մէջ համարուում է որպէս արենակցիցների խումբ՝ որ բովանդակում է այն բոլոր անձինքները, որոնք սերուել են այդ սեռի յայտնի նախածնողից: Մի սեռի անդամների մի ուրիշ սեռի անդամների հետ ունեցած յարաբերութիւնն որոշուում է արենակցական կապով, նայելով թէ՛ ազգակցութիւնը մօտ է թէ՛ հեռու: Միքանի սեռերի միութիւնը կազմում է Ֆրատրիներ (եղբայրութիւն, phratry) կամ աւելի ճիշտ ասելով՝ այս վերջինս բաղկանում է ամենամօտիկ ազգական սեռերից այնպէս՝ ինչպէս որ տոհմը կազմուում է միևնոյն ծագումն ունեցող բոլոր սեռերից: Բայց մի կողմ թողնելով սեռի և տոհմի հասարակական բարդ կազմակերպութիւնը (իրենց ժո-

դովներով և խորհուրդներով) և այն հինգ տոհմերի միութիւնը, որ կազմում են իրօքուացիների դաշնակցութիւնը՝ — Էնգելսը ¹⁾ մեկնելով Մորգանի գրուածքը, ասում է, թէ այս հեղինակը նկարագրել է իրօքուացիների հասարակական կազմակերպութիւնը ²⁾ ամենայն մանրամասնութեամբ, որովհետեւ այդ աշխատութիւնը միջոց է տալիս ճանաչելու մի այնպիսի մեծ հասարակութիւն, որպիսին դեռ ոչ մի պետութիւն չէ ճանաչելու։ Մենք այնտեղ տեսնում ենք, աւելացնում է նա, որ սննդի, ֆրատրիի և տոհմի ամբողջ կազմակերպութիւնը բղխում է մի միութիւնից։ Այս երեքն էլ արեւակցական տարբեր աստիճանների խմբեր են։

Դ. Գ. Ն. Ո. Ն. ՅՍ.

ԹԻՐՕ-ՏԷՕԼԵՆԻ ՏԵՍԸԻԹԻՒՆԸ.

Կարելի է ասել, որ Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի և Մորգանի տեսութիւնները փոխադարձաբար միմեանց լրացնում են, որովհետեւ իւրօքանչիւրը իւր հետազոտութիւնը ուղղում է մի առանձին կէտի վրայ։ Բարեբախտաբար մենք ուրիշ հետազոտութիւններ էլ ունինք, որոնք միտնգումայն օգտուելով բոլոր այս աշխատութիւններից՝ ներկայացնում են այդ միւսայն տեսութիւնը աւելի հասկանալի և աւելի ընդհանուր կերպով։ Թիրօ-Տէօլլօնի աշխատութիւնը այս տեսակի գրուածների ամենահաւատարիմ համառօտութիւններից միւսն է, որովհետեւ Լէբբոկի աշխատութիւնը ³⁾ մի քանի կէտերում հեռանում է այս ուղղութիւնից, իսկ Շտարկինե ⁴⁾ ու Սպենսերինը բոլորովին անկախ բնաւորութիւն ունին։ Բացի սրանից Թիրօ-Տէօլլօնի աշխատութիւնը մի առաւելու-

¹⁾ Յիշուած գիրքը. եր. 69, 70 (խաւական հրատ.).

²⁾ Տես. Մորգան, լիշուած գիրքը եր. 122.

³⁾ Origines de la civilisations.

⁴⁾ La famille primitive.